

Wolność religijna w Hiszpanii
na tle przemian
społeczno-politycznych
w latach 1931–1992

NR 2727

Piotr Ryguła

**Wolność religijna w Hiszpanii
na tle przemian
społeczno-politycznych
w latach 1931–1992**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2009

Redaktor serii: Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego
ks. JÓZEF BUDNIAK

Recenzent
ks. KRZYSZTOF WARCHAŁOWSKI

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	15
Rozdział pierwszy	
Tło historyczne wolności religijnej do upadku monarchii w 1931 roku .	23
1. Relacje państwo – Kościół na Półwyspie Iberyjskim do XVIII wieku . .	23
1.1. Arianizm i katolicyzm w królestwie Wizygotów	24
1.2. Rekonkwista	24
1.3. Katolicyzm ideowym fundamentem monarchii.	25
1.3.1. Przekonania religijne jako element identyfikacji jednostki ze wspólnotą polityczną	26
1.3.2. Idea narodowego mesjanizmu	28
1.4. Reformy w piętnastowiecznym i szesnastowiecznym Kościele katolic- kim w Hiszpanii	30
1.4.1. Reformy o charakterze wewnątrzkościelnym	30
1.4.2. Reformy zmierzające do podporządkowania Kościoła katolickie- go monarchii hiszpańskiej	30
1.5. Dekadencja wieku XVII	32
1.6. Relacje państwo – Kościół w wieku XVIII	33
2. Relacje państwo – Kościół w Hiszpanii w XIX wieku	34
2.1. Katolicyzm w procesie formowania się hiszpańskiej świadomości na- rodowej w początkach XIX wieku	35
2.1.1. Rola katolicyzmu w wojnie o niepodległość	35
2.1.2. Naród, państwo, religia katolicka w konstytucji z 1812 roku .	36
2.1.3. Status Hiszpana a status katolika	39
2.2. Katolicyzm a konflikt między zwolennikami tradycyjnego absolutyzmu a liberałami	40
2.2.1. Kościół w Hiszpanii w okresie rządów Ferdynanda VII	41
2.2.2. Kościół wobec karlizmu	43

2.2.3. Rozwiązanie hiszpańskiej inkwizycji	44
2.3. Hiszpański liberalizm wobec Kościoła katolickiego	46
2.3.1. Dezamortyzacja majątku Kościoła katolickiego	46
2.3.2. Zniesienie dziesięciny	48
2.3.3. Gwarancje dotyczące finansowania Kościoła katolickiego	49
2.4. Deklaracje dotyczące wyznaniowego charakteru państwa w hiszpańskich ustawach zasadniczych XIX wieku	51
2.4.1. Wyznaniowy charakter państwa w konstytucjach z 1812 i 1837 roku	52
2.4.2. Tolerancja w dziewiętnastowiecznych konstytucjach hiszpańskich	53
2.5. W kierunku wolności religijnej i rozdziału Kościoła od państwa: rewolucyjne lata 1868–1874	54
2.5.1. Konstytucja monarchii hiszpańskiej z 1869 roku	55
2.5.2. Projekt konstytucji republikańskiej z 1873 roku.	57
2.6. Powrót do tradycyjnego kształtu relacji państwo – Kościół w okresie restauracji burbońskiej	59
3. Antyklerykalizm	60
3.1. Początki antyklerykalizmu w Hiszpanii	60
3.2. Anarchizm	62
3.3. Republikanie i kataloński ruch separatystyczny	62
3.4. Socjalizm	64
4. Wnioski	65
4.1. Katolicyzm religią państwa	65
4.2. Katolicyzm religią narodu	66
4.3. Lata 1869–1876 okresem wolności religijnej.	67
4.4. Dwie Hiszpanie	68
Rozdział drugi	
Wolność religijna w okresie II Republiki (1931–1936)	71
1. Relacje państwo – Kościół w pierwszych dwóch miesiącach II Republiki (kwiecień–maj 1931 roku)	72
1.1. Pierwsze deklaracje przedstawicieli rządu na temat przyszłych relacji państwo – Kościół	73
1.2. Postawa hierarchii Kościoła katolickiego wobec władz republikańskich przed rozruchami społecznymi w maju 1931 roku	73
1.3. Majowe rozruchy społeczne punktem zwrotnym w relacjach państwo – Kościół	75
1.4. Relacje państwo – Kościół po rozruchach majowych	77
2. Republikańskie regulacje prawne, dotyczące wolności religijnej, do stycznia 1932 roku	80
2.1. Statut prawny Republiki	80
2.2. Dekret z 22 maja 1931 roku	81
2.3. Republikańskie regulacje prawne dotyczące edukacji	83
3. Wolność religijna w konstytucji z 9 grudnia 1931 roku	86

3.1. Wstępny projekt konstytucji autorstwa Pomocniczej Komisji Prawnej	87
3.2. Projekt Komisji Parlamentarnej	89
3.3. Debata parlamentarna nad tekstem artykułów dotyczących wolności religijnej	92
3.3.1. Laicki charakter państwa	93
3.3.2. Status Kościoła katolickiego.	93
3.3.3. Zapisy konstytucyjne regulujące istnienie i działalność zakonów	94
3.3.4. Spór w „kwestii religijnej” powodem kryzysu rządowego i parlamentarnego	97
3.4. Wolność religijna w konstytucji republikańskiej	99
3.4.1. Laickość państwa	100
3.4.2. Konstytucyjne gwarancje wolności religijnej	101
3.4.3. Konstytucyjne ograniczenia wolności religijnej	103
4. Kwestia narodowa a „kwestia religijna”	106
4.1. Konstytucyjne regulacje kwestii narodowej	107
4.2. Statuty autonomiczne a „kwestia religijna”	108
5. Wolność religijna w ustawodawstwie republikańskim od stycznia 1932 roku do wyborów parlamentarnych w listopadzie 1933 roku	109
5.1. Rozwiązanie zakonu jezuitów	110
5.2. Sekularyzacja cmentarzy	112
5.3. Reforma prawa małżeńskiego	113
5.4. Akty prawne rozwiązujące formacje kapelanów	115
5.5. Wolność religijna w Ustawie o wyznaniach i kongregacjach zakonnych	115
5.5.1. Wolność sumienia i kultu	116
5.5.2. Osobowość prawna i autonomia wyznań religijnych	117
5.5.3. Kwestie majątkowe	118
5.5.4. Działalność edukacyjna	120
5.5.5. Zakony i zgromadzenia zakonne	121
5.5.6. Reakcja Kościoła katolickiego na wydanie Ustawy o wyznaniach i kongregacjach zakonnych	123
5.6. Regulacje prawne dotyczące rejestrów: wyznań, dóbr publicznego majątku narodowego oraz zakonów i zgromadzeń zakonnych (dekret z 27 lipca 1933 roku)	125
6. Relacje państwo – Kościół w okresie rządów centroprawicy (listopad 1933 – luty 1936).	127
6.1. Wpływ „kwestii religijnej” na przejęcie władzy przez siły centroprawicy	128
6.2. Ustawodawstwo wyznaniowe w okresie rządów centroprawicy.	129
6.3. Relacje centroprawicowego rządu republikańskiego ze Stolicą Apostolską	130
6.4. Akty przemocy o charakterze antykatolickim ograniczeniem realnej możliwości korzystania z wolności religijnej	131
7. Relacje państwo – Kościół po wyborczym zwycięstwie lewicy w lutym 1936 roku	133
7.1. Akty przemocy o charakterze antykatolickim ograniczeniem realnej możliwości korzystania z wolności religijnej	133

7.2. Relacje państwo – Kościół po zwycięstwie wyborczym lewicy . . .	134
8. Wnioski	136
8.1. Idea wolności religijnej w państwie neutralnym religijnie	136
8.2. Wolność religijna w konstytucji z 1931 roku	137
8.3. Wolność religijna w Ustawie o wyznaniach i kongregacjach zakonnych	139

Rozdział trzeci

Wolność religijna w Hiszpanii od wojny domowej do Soboru Watykańskiego II	141
1. Kościół katolicki w czasie wojny domowej na terytorium republikańskim .	142
2. Postawa Kościoła katolickiego wobec rodzącej się Hiszpanii „narodowej” .	145
3. Katolicyzm fundamentem jedności ideowej Hiszpanii	151
4. Kościół katolicki i wyznania mniejszościowe w Hiszpanii po wojnie domowej	156
4.1. Okres od zakończenia działań wojennych w Hiszpanii do końca drugiej wojny światowej (lata 1939–1945)	156
4.1.1. Między współpracą a konfliktem	156
4.1.2. Konflikt z Falangą	157
4.1.3. Konflikt wokół osób kardynałów Segury oraz Vidal i Barraquera	158
4.1.4. Spór o obsadzanie stolic biskupich	159
4.1.5. Katolickie sympatie dla Hiszpanii „narodowej”	161
4.1.6. Niekatolickie wspólnoty religijne	162
4.2. Okres od zakończenia drugiej wojny światowej do Soboru Watykańskiego II	163
4.2.1. Wysiłki hierarchii katolickiej zmierzające do poszerzenia zakresu wolności obywatelskich i suwerenności Kościoła	164
4.2.2. Spór o autonomię szkolnictwa katolickiego	166
4.2.3. Deklaracje wspólne metropolitów	166
4.2.3.1. Integracja obywateli na fundamencie wspólnych praw wiary i moralności	167
4.2.3.2. Zachęta do rzeczywistego wcielenia w życie nauki Kościoła katolickiego	168
4.2.3.3. Deklaracja zapowiadająca Sobór Watykański II	168
4.2.4. Niekatolickie wspólnoty religijne	169
5. Wolność religijna w przedsoborowej doktrynie Kościoła katolickiego . . .	171
6. Unilateralne ustawodawstwo wyznaniowe prawodawcy państwowego . . .	172
6.1. Zniesienie republikańskiego ustawodawstwa wyznaniowego	173
6.1.1. Oświata	173
6.1.2. Małżeństwo	174
6.1.3. Ustawodawstwo dotyczące wspólnot zakonnych	175
6.1.4. Kapelani	176
6.1.5. Ustawodawstwo dotyczące świątyń i miejsc pochówku	176
6.2. Dalsze zmiany w zakresie ustawodawstwa wyznaniowego	177
6.2.1. Reforma oświaty	177
6.2.2. Forma kanoniczna i cywilna zawarcia małżeństwa	179

6.2.3. Uroczystości kościelne świętami państwowymi	181
6.3. Wolność religijna w ustawach zasadniczych	181
6.3.1. Hiszpania państwem wyznaniowym	183
6.3.1.1. Poszanowanie katolickiej tradycji oraz wartości duchowych i religijnych w pierwszych dwóch ustawach zasadniczych	184
6.3.1.2. Zapisy dotyczące wyznaniowego charakteru państwa	185
6.3.2. Tolerancja wobec wyznań niekatolickich	186
6.3.3. Doktryna Kościoła katolickiego inspiracją ustawodawstwa państwowego	189
6.3.4. Kryterium wyznaniowe powoływania kandydatów na głowę państwa	190
6.3.5. Obecność reprezentantów hierarchii Kościoła katolickiego w strukturach władzy państwowej	191
7. Umowy konkordatowe	192
7.1. Konwencja z 7 czerwca 1941 roku	193
7.1.1. Obsadzanie urzędów kościelnych	193
7.1.2. Czasowe pozostanie w mocy pierwszych czterech artykułów konkordatu z 1851 roku	194
7.2. Konwencja z 16 lipca 1946 roku	195
7.2.1. Nadawanie parafii	196
7.2.2. Nadawanie prelatur i kanonii w kapitułach katedralnych i kolegiackich	197
7.2.2.1. Prelatury	198
7.2.2.2. Kanonie niezastrzeżone Stolicy Apostolskiej	199
7.2.3. Nadawanie innych urzędów i beneficjów	199
7.3. Konwencja z 8 grudnia 1946 roku	200
7.3.1. Prawo Kościoła do prowadzenia działalności edukacyjnej	201
7.3.2. Zakres autonomii Kościoła katolickiego w naukach kościelnych	202
7.3.3. Dotowanie działalności oświatowej Kościoła katolickiego przez państwo	203
7.4. Konwencja z 5 sierpnia 1950 roku	203
7.4.1. Duszpasterstwo wojskowe	204
7.4.2. Służba wojskowa osób duchownych i zakonnych	205
7.5. Konkordat z 27 sierpnia 1953 roku	206
7.5.1. Hiszpania państwem wyznaniowym	209
7.5.2. Tolerancja wobec wyznań niekatolickich	210
7.5.3. Osobowość prawna Kościoła katolickiego i jego jednostek organizacyjnych	211
7.5.4. Zakres autonomii Kościoła katolickiego i państwa oraz ich wzajemnej współpracy	214
7.5.5. Duchowieństwo i zakonnicy	217
7.5.5.1. Obsadzanie urzędów biskupich	217
7.5.5.2. Przywilej immunitetu	217
7.5.5.2.1. Sprawowanie urzędów, pełnienie funkcji publicznych przez duchownych i zakonników	218
7.5.5.2.2. Służba wojskowa duchownych i zakonników	218

7.5.5.3. Przywilej sądu kościelnego	218
7.5.6. Małżeństwo	219
7.5.6.1. Małżeństwa kanoniczne w porządku prawa państwowego.	219
7.5.6.2. Kompetencja trybunałów kościelnych w sprawach małżeńskich	221
7.5.7. Szkolnictwo i działalność oświatowo-wychowawcza Kościoła katolickiego	222
7.5.7.1. Szkoły	223
7.5.7.2. Seminarium i uniwersytety	224
7.5.7.3. Współdział państwa w procesie edukacji religijnej	225
7.5.8. Ochrona dziedzictwa kultury znajdującego się w posiadaniu kościelnych osób prawnych.	226
7.5.9. Kwestie ekonomiczne	226
7.5.9.1. Materialne świadczenia wiernych	227
7.5.9.2. Dotacje z budżetu państwa	227
7.5.9.3. Zwolnienia z obciążeń podatkowych na rzecz Kościoła katolickiego	228
7.5.10. Duszpasterstwo szczególnych grup społecznych	229
7.5.10.1. Duszpasterstwo wojskowe	229
7.5.10.2. Duszpasterstwo i działalność dobroczynna w zakładach penitencjarnych, wychowawczych, opieki zdrowotnej i społecznej	229
7.6. Konwencja z 5 kwietnia 1962 roku	230
7.6.1. Prawo Kościoła katolickiego do prowadzenia działalności edukacyjnej.	230
7.6.2. Zakres autonomii Kościoła katolickiego na jego uniwersytetach	232
7.6.3. Edukacja zgodna z katolickimi zasadami wiary na uczelniach państwowych	233
8. Wnioski	234
8.1. Lata 1936–1944 okresem poszukiwań ustrojowych	234
8.2. Katolicyzm religią państwa i narodu	235
8.3. Prawo do wyznawania i praktykowania religii katolickiej	236
8.4. Tolerancja względem niekatolików	236
8.5. Konkordat z 27 sierpnia 1953 roku	237
Rozdział czwarty	
Wolność religijna w Hiszpanii od Soboru Watykańskiego II do śmierci generała Franco	239
1. Transformacja w hiszpańskim Kościele katolickim	239
1.1. Konferencja Episkopatu Hiszpanii	240
1.2. Transformacja wśród duchowieństwa i katolików świeckich	242
1.3. Wspólne zgromadzenie biskupów i księży.	444
1.4. Działalność opozycyjna	247
2. Zmiana uregulowań prawnych, dotyczących wolności religijnej w tekstach ustaw zasadniczych, pod wpływem nauki Soboru Watykańskiego II	249

2.1. Nauka Soboru Watykańskiego II o wolności religijnej	250
2.2. Ustawa organiczna państwa	254
2.2.1. Konfesyjność – wolność religijna	255
2.2.2. Ochrona zasad ustrojowych	256
2.3. Karta praw Hiszpanów	257
3. Pierwsza hiszpańska ustawa o wolności religijnej z 1967 roku	259
3.1. Aksjologiczne podstawy wolności religijnej	260
3.2. Granice prawa do wolności religijnej	262
3.3. Wolność religijna w wymiarze indywidualnym	265
3.3.1. Zakaz dyskryminacji ze względów religijnych	265
3.3.1.1. Praca zawodowa oraz zajmowanie stanowisk i pełnienie funkcji publicznych	266
3.3.1.2. Składanie przysięgi w formie zgodnej z własnymi przekonaniem religijnymi	267
3.3.1.3. Skutki cywilne małżeństwa	267
3.3.1.4. Forma pochówku zgodna z przekonaniem religijnymi zmarłego	269
3.3.2. Zakres gwarantowanej ustawowo wolności religijnej w aspekcie pozytywnym	269
3.3.2.1. Prawo do wypełniania obowiązków religijnych	269
3.3.2.2. Prawo do prowadzenia działalności edukacyjnej, kolportażu publikacji oraz innych przedmiotów o charakterze religijnym	270
3.3.2.3. Prawo do zgromadzeń i do zrzeszania się w celach religijnych	271
3.3.2.4. Prawo rodziców do wolnego kształtowania życia religijnego w rodzinie i wychowania swych dzieci	272
3.3.3. Zakres gwarantowanej ustawowo wolności religijnej w aspekcie negatywnym	273
3.3.3.1. Wolność od przymusu uczestniczenia w praktykach religijnych niezgodnych z własnymi przekonaniem religijnymi	273
3.3.3.2. Wolność uczniów od przymusu uczestniczenia w zajęciach z religii niezgodnej z ich przekonaniem religijnymi	274
3.4. Wolność religijna w wymiarze wspólnotowym	275
3.4.1. Osobowość prawna związków wyznaniowych	275
3.4.2. Komisja do spraw Wolności Religijnej	276
3.4.3. Rejestr związków wyznaniowych i ministrów kultu	277
3.4.4. Ministrowie kultu	278
3.4.5. Rejestr członków związku wyznaniowego i księgi rachunkowe	279
3.4.6. Świadectwo przynależności do związku wyznaniowego	280
3.4.7. Prawo do kultu publicznego	280
3.4.8. Prawo do zakładania i prowadzenia placówek edukacyjnych i formacyjnych	281
3.4.9. Uprawnienia majątkowe niekatolickich związków wyznaniowych	282
3.5. Ochrona prawa do wolności religijnej ze strony państwa	283

3.5.1. Ochrona w drodze postępowania administracyjnego	283
3.5.2. Sądowa kontrola decyzji administracyjnych	284
4. Wnioski	286
4.1. Wpływ doktryny soborowej na zmianę ustawowych zapisów dotyczących wolności religijnej	286
4.2. Transformacja postaw wewnątrz hiszpańskiego Kościoła katolickiego	287
4.3. Wolność religijna w Karcie praw Hiszpanów	287
4.4. Ustawa o wolności religijnej z 28 czerwca 1967 roku	288
Rozdział piąty	
Wolność religijna w monarchii konstytucyjnej	291
1. Transformacja polityczna	291
1.1. Fiasko koncepcji <i>reforma Arias</i>	292
1.2. Transformacja relacji państwo – Kościół początkiem transformacji całego systemu politycznego	294
1.3. Ustawa o reformie politycznej	295
1.4. Wybory parlamentarne i skład konstytuandy	296
2. Debata nad tekstem konstytucyjnych uregulowań wolności religijnej	298
2.1. Okres prac podkomisji parlamentarnej	298
2.2. Debata w parlamencie	305
2.2.1. Komisja Konstytucyjna Kongresu Deputowanych	305
2.2.2. Debata na forum parlamentu	309
2.3. Debata w Senacie	312
2.3.1. Debata w ramach Komisji Konstytucyjnej Senatu	313
2.3.2. Debata na forum Senatu	315
2.4. Komisja Mieszana	317
3. Wolność religijna na kartach konstytucji z 1978 roku	318
3.1. Prawo do wolności religijnej	319
3.2. Ochrona wolności przekonań	320
3.2.1. Interpretacja konstytucyjnego sformułowania „wolność w sferze ideologii, religii i kultu”	320
3.2.2. Konstytucyjne gwarancje dotyczące wolności przekonań	323
3.3. Neutralność religijna państwa	324
3.4. Współpraca władz publicznych z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniemami	328
4. Ustawa organiczna o wolności religijnej	332
4.1. Uznanie prawa do wolności religijnej	333
4.2. Zakres wolności religijnej	334
4.3. Granice prawa do wolności religijnej	336
4.4. Ochrona prawa do wolności religijnej ze strony państwa	338
4.5. Osobowość prawna związków wyznaniowych	342
4.6. Organizacja i autonomia związków wyznaniowych	345
4.7. Współpraca władz publicznych z Kościołami, wyznaniemami i wspólnotami religijnymi	347

4.7.1. Konwencje oraz umowy o współpracy między państwem i związkami wyznaniowymi	348
4.7.2. Komisja Doradcza do spraw Wolności Religijnej	350
5. Umowy z Kościołem katolickim i pozostałymi wyznaniem	352
5.1. Współczesny system konkordatowy.	354
5.1.1. Umowa konkordatowa z 28 lipca 1976 roku regulująca kwestie związane z wyborem biskupów i <i>privilegium fori</i>	357
5.1.1.1. Preambuła	357
5.1.1.2. Mianowanie biskupów	358
5.1.1.3. Przywilej sądu kościelnego	359
5.1.2. Umowa konkordatowa z 3 stycznia 1979 roku regulująca zagadnienia prawne	361
5.1.2.1. Status prawny Kościoła katolickiego i jego jednostek organizacyjnych	361
5.1.2.2. Wolność Kościoła w dziedzinie komunikowania się	364
5.1.2.3. Poszanowanie niedziel i dni świątecznych	364
5.1.2.4. Duszpasterstwo w zakładach penitencjarnych, wychowawczych, zakładach opieki zdrowotnej i społecznej	365
5.1.2.5. Działalność charytatywna i opiekuńcza	367
5.1.2.6. Małżeństwo	368
5.1.3. Umowa konkordatowa z 3 stycznia 1979 roku regulująca kwestie ekonomiczne	370
5.1.3.1. Uznanie prawa Kościoła do nabywania dóbr materialnych	370
5.1.3.2. Współpraca ekonomiczna państwa i Kościoła	370
5.1.3.3. Regulacje podatkowe	372
5.1.4. Umowa konkordatowa z 3 stycznia 1979 roku regulująca kwestie związane z nauczaniem i kulturą	373
5.1.4.1. Nauczanie religii w przedszkolach i szkołach publicznych	373
5.1.4.2. Teologia i działalność o charakterze religijnym w publicznych placówkach uniwersyteckich	378
5.1.4.3. Szkoły ustanowione przez Kościół i niższe seminaria duchowne	379
5.1.4.4. Uniwersytety ustanowione przez Kościół katolicki.	380
5.1.4.5. Dziedzictwo historyczne	381
5.1.5. Umowa konkordatowa z 3 stycznia 1979 roku regulująca kwestie związane z opieką duszpasterską w siłach zbrojnych i ze służbą wojskową osób duchownych	383
5.1.5.1. Opieka duszpasterska w siłach zbrojnych	384
5.1.5.2. Służba wojskowa osób duchownych	385
5.2. Umowy z innymi wyznaniem i religiami	386
5.2.1. Preambuły	388
5.2.2. Podmioty praw i obowiązków zawartych w umowach z wyznaniem mniejszościowymi	389
5.2.3. Miejsca kultu, cmentarze	390
5.2.4. Ministrowie kultu	391

5.2.5. Małżeństwo	393
5.2.6. Opieka duszpasterska w siłach zbrojnych	395
5.2.7. Duszpasterstwo w państwowych zakładach penitencjarnych, zakładach opieki zdrowotnej i społecznej	396
5.2.8. Nauczanie religii w przedszkolach i szkołach oraz tworzenie własnych placówek oświatowych	398
5.2.9. Kwestie ekonomiczne	400
5.2.10. Niekatolickie święta religijne i praktyki religijne	402
5.2.11. Ochrona materialnego dziedzictwa historycznego i tradycji	405
6. Wnioski	406
6.1. Transformacja relacji państwo – Kościół początkiem transformacji systemu politycznego	406
6.2. Konstytucyjne regulacje relacji państwo – Kościół wynikiem konsen- susu głównych sił politycznych	407
6.3. Zasada neutralności religijnej państwa w połączeniu z zasadą współ- działania	407
6.4. Podmiotowy i przedmiotowy zakres wolności religijnej w konstytucji z 1978 roku	408
6.5. Ustawa organiczna o wolności religijnej z 5 lipca 1980 roku	408
6.6. Umowy konkordatowe między państwem a Stolicą Apostolską	410
6.6.1. Umowa podstawowa	410
6.6.2. Zagadnienia prawne	411
6.6.3. Kwestie ekonomiczne	411
6.6.4. Edukacja i kultura	411
6.6.5. Opieka duszpasterska w siłach zbrojnych i służba wojskowa duchownych	412
6.7. Umowy między państwem a FEREDÉ, FCI i CIE	412
Zakończenie	415
1. Wolność religijna w ustawodawstwie republikańskim i Hiszpanii franki- stowskiej przed Soborem Watykańskim II	416
2. Nauka Soboru Watykańskiego II impulsem i inspiracją do zmian w zakre- sie państwowych regulacji prawnych dotyczących wolności religijnej	417
3. Gwarancje rzeczywistej i skutecznej możliwości korzystania z wolności re- ligijnej w ustawodawstwie wyznaniowym hiszpańskiej monarchii konsty- tucyjnej	418
Bibliografia	421
Wykaz skrótów	449
Indeks nazw osobowych	453
Sumario	461
Summary	465

Wstęp

W Hiszpanii religia wpisała się w dzieje monarchii i republiki, towarzysząc ludom iberyjskim nie tylko w chwilach zwycięstw wielkiego imperium, ale także w momentach klęsk i konfliktów na tle politycznym, społecznym, narodowościowym. „W żadnym innym narodzie świata – wyraża podzielaną przez wielu historyków opinię Stanley G. Payne – historia i kultura nie identyfikują się tak bardzo z katolicyzmem”, jak w tym kraju¹. Mówiąc o szczególnego rodzaju wpisaniu się katolicyzmu w społeczno-polityczny wymiar życia Hiszpanii, należy podkreślić nie tylko stopień samej identyfikacji, ale także jej charakter, który przyczynił się do ujmowania poglądów religijnych społeczeństwa oraz relacji państwo – Kościół w kategoriach tzw. kwestii religijnej. Kwestia ta – postrzegana niejednokrotnie w kategoriach ustrojowych państwa – związana jest z ideą „dwóch Hiszpanii” (*dos Españas*); ideą obrazującą stan panującego w społeczeństwie rozdarcia².

¹ S.G. PAYNE: *El catolicismo español*. Barcelona 2006, s. 9.

² Lata 1996–2004 przyniosły wprawdzie wyraźne uspokojenie antagonizmów społecznych zakorzenionych w wydarzeniach z przeszłości. Po wygranych przez PP wyborach parlamentarnych w marcu 2000 r. José María Aznar stwierdził wręcz: „Dziś skończyła się wojna domowa”. Jak później wyjaśniał, miał on na myśli, że po raz pierwszy w wyborach nieskuteczna okazała się stosowana niejednokrotnie przez PSOE argumentacja odwołująca się nie tyle do argumentów, ile raczej do utartych społecznie haseł i mitów, zakorzenionych i utrwalonych w latach wojny domowej (1936–1939). Dla wielu przełom XX i XXI w. stanowił okres, w którym zaczęto dostrzegać możliwość przezwyciężenia konfliktu „dwóch Hiszpanii” i odejścia od sytuacji, w której jednostka staje przed koniecznością wyboru pomiędzy jedną z nich. J. KIENIEWICZ: *Hiszpania w zwierciadle polskim*. Gdańsk 2001, s. 261 i 269.

Powrót do retoryki podziału społecznego po 2004 r. pokazał jednak, że wspomniany stereotyp nadal tkwi w świadomości społecznej, a Hiszpania pozostaje ofiarą dwu przeciwstawnych sobie tradycji, a zarazem propozycji na przyszłość.

Na podjęcie niniejszego tematu niewątpliwym wpływ miał kilkuletni pobyt autora monografii w Hiszpanii i doświadczenie aktualności tematu wolności religijnej w świadomości społecznej³. Rzeczywistość monarchii katolickiej, II Republiki, wojna domowa, system autorytarny gen. Franco kształtowały i do dziś kształtują postrzeganie tego, co dotyczy historycznych i obecnych relacji państwo – Kościół.

Doświadczenie ograniczeń wolności religijnej, gwarantowanej zarówno w konstytucji II Republiki, jak i w zmodyfikowanej w styczniu 1967 r. Karcie praw Hiszpanów, skłania do postawienia pytania dotyczącego czynników wpływających na kształt regulacji prawnych, determinujących zakres realnej, efektywnej możliwości korzystania z prawa do tej wolności w życiu jednostek i wspólnot religijnych. Próbując spojrzeć w ten sposób na zagadnienie, oprócz samych tekstów normatywnych, regulujących prawo do wspomnianej wolności, należy wziąć pod uwagę uwarunkowania historyczne, w których dany tekst powstawał, takie jak skład parlamentu, rządu oraz stanowisko wspomnianych podmiotów kolektywnych wobec religii i wolności religijnej, a także postawy reprezentowane przez poszczególne grupy społeczne, polityczne i wspólnoty religijne, stanowiące społeczne zaplecze władzy ustawodawczej i administracyjnej⁴. Zagadnienie niewątpliwie złożone podejmowane było niejednokrotnie przez historyków⁵, rzadziej poruszano je w literaturze prawniczej.

Horyzont czasowy monografii wyznaczają: publikacja pierwszego dekretu republikańskiego rządu tymczasowego (tzw. Statutu prawnego Republiki)

³ Częściowym odzwierciedleniem debaty społecznej są ukazujące się na rynku księgarskim monografie na temat laickości państwa i miejsca religii we współczesnej hiszpańskiej monarchii konstytucyjnej. Z lat 2004–2008 wymienić można: P.C. PARDO PRIETO: *Laicidad y acuerdos del Estado con confesiones religiosas*. Valencia 2008; A. VALERO HEREDIA: *Libertad de conciencia, neutralidad del Estado y principio de laicidad (un estudio constitucional comparado)*. Madrid 2008; J.M. PORRAS RAMÍREZ: *Libertad religiosa, laicidad y cooperación con las confesiones en el Estado democrático de Derecho*. Cizur Menor 2006; S. CAÑAMARES ARRIBAS: *Libertad religiosa, simbología y laicidad del Estado*. Cizur Menor 2005; A. SEGLERS GÓMEZ-QUINTERO: *La laicidad y sus matices*. Granada 2005.

⁴ A. Latorre stwierdza: „En realidad, el Derecho es el producto de un conjunto de transacciones y equilibrios más o menos estables entre los intereses de los diversos grupos y un sistema de fuerzas resultante de la combinación e interacción de múltiples poderes de hecho. El análisis concreto del trasfondo de las leyes ha de atender a esa compleja realidad”. A. LATORRE: *Introducción al Derecho*. Barcelona 2003, s. 57.

Podkreśla się, że przedmiotem analizy w niniejszej monografii nie są przekonania religijne wspomnianych w niej osób ani postawy tychże w tzw. kwestii religijnej. Chodzi tu o analizę uwarunkowań, które miały wpływ na kształt stanowionych aktów prawnych.

⁵ Między innymi: V. CÁRCCEL ORTÍ: *La persecución religiosa en España durante la II República (1931–1939)*. Madrid 1993; J. TUSELL: *Franco y los católicos. La política interior española entre 1945 y 1957*. Madrid 1984; J.B. VILAR: *Intolerancia y libertad en la España contemporánea. Los orígenes del protestantismo actual*. Madrid 1994; E. SÁNCHEZ MOTOS: *Intolerancia religiosa. Discriminación en la España democrática*. Madrid 2000.

z 1931 r. oraz podpisanie umów między rządem a niekatolickimi wyznania-
mi i religiami w Hiszpanii w 1992 r.⁶ Zestawienie okresu II Republiki
(1931–1939), tzw. Hiszpanii narodowej (1936–1975) oraz współczesnej mo-
narchii konstytucyjnej wyznacza konkretną perspektywę czasową pozwa-
lającą zapoznać się z trzema różnymi systemami relacji państwo – Kościół⁷,
oraz z trzema odmiennymi sposobami pojmowania wolności religijnej, gwa-
rantowanej w ramach hiszpańskiego ustawodawstwa państwowego. Pozwala
także na porównanie możliwości rzeczywistego korzystania z prawa do
wspomnianej wolności w poszczególnych systemach przez jednostkę i wspól-
notę religijną.

Pierwszy rozdział monografii określa historyczne tło wolności religijnej
na Półwyspie Iberyjskim od VI do XIX w. Analizowane są w nim takie za-
gadnienia, jak rola katolicyzmu w procesie narodzin oraz późniejszych prze-
obrażeń monarchii i narodu hiszpańskiego, relacje państwo – Kościół do
upadku monarchii w 1931 r., idea „dwóch Hiszpanii”, a także kwestia anty-
klerykalizmu w dziewiętnastowiecznej monarchii hiszpańskiej.

Przedmiotem rozdziału drugiego jest wolność religijna w okresie II Repu-
bliki. Analizie poddane zostaje republikańskie ustawodawstwo, zmierzające
do radykalnej zmiany dotychczasowego, wyznaniowego charakteru państwa
oraz do rozdziału państwa od Kościoła, a także kontekst społeczno-politycz-
ny stanowiący aktów normatywnych.

W rozdziałach trzecim i czwartym autor omawia wolność religijną
w Hiszpanii czasów gen. Franco: w pierwszym z nich – w okresie od rozpo-
częcia działań wojennych w 1936 r. do Soboru Watykańskiego II, w drugim
zaś – w Hiszpanii posoborowej⁸. Analizie poddano proces powrotu do ustro-

⁶ Analiza tekstów normatywnych, stanowiących przez prawodawcę w trzech wymienio-
nych systemach, z założenia dotyczy jedynie tych aspektów, które związane są z zagadnie-
niem wolności religijnej. Nie ma na celu studium poszczególnych systemów politycznych ani
też szczegółowego wykładu z zakresu ustawodawstwa wyznaniowego w okresie II Republiki,
autorytarnego systemu gen. Franco i współczesnej monarchii konstytucyjnej. Pozwala nato-
miast czytelnikowi na zapoznanie się z gwarantowanym ustawowo zakresem wolności religij-
nej w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym w latach 1931–1992.

W rozdziale piątym autor przytacza akty normatywne opublikowane w BOE po roku
1992, tj. po podpisaniu umów między rządem a niekatolickimi wyznania-
mi i religiami w Hiszpanii. Przekraczając w pewnym sensie wyznaczoną granicę czasową niniejszej monografii,
czyni to jedynie w celu przytoczenia tekstów normatywnych, które zawierają regulacje o cha-
akterze przepisów wykonawczych w stosunku do aktów prawnych promulgowanych w latach
1931–1992.

⁷ V. Prieto określa je jako system rozdziału, system wyznaniowy i system kooperacji.
V. PRIETO: *Relaciones Iglesia – Estado. La perspectiva del Derecho Canónico*. Salamanca 2005,
s. 111–117.

⁸ Sobór Watykański II, mimo że *sensu stricto* nie jest częścią historii Hiszpanii, stanowi
wydarzenie przełomowe w podejściu do zagadnienia wolności religijnej w tym kraju, nie tylko
ze strony Kościoła katolickiego, ale i hiszpańskiego prawodawcy. Dlatego też w niniejszej mo-

jowego modelu państwa wyznaniowego oraz jego późniejsze przeobrażenia. Interpretacji aktów normatywnych Hiszpanii frankistowskiej dokonywano z uwzględnieniem szeroko zakreślonego kontekstu historycznego, stanowiącego społeczno-polityczne tło wprowadzanych w życie regulacji prawnych.

W rozdziale piątym podjęty zostaje temat wolności religijnej we współczesnej monarchii konstytucyjnej. W analizę rzeczywistości społeczno-politycznej, w jakiej powstawały aktualnie obowiązujące akty normatywne, do pewnego stopnia wpisuje się studium debaty parlamentarnej, pozwalające ukazać zakorzenienie konkretnych zapisów konstytucyjnych w postawach reprezentowanych przez członków konstytuandy. W rozdziale tym analizie autor poddał treść przepisów konstytucyjnych, ustawy organicznej o wolności religijnej, umów konkordatowych między państwem i Kościołem katolickim oraz umów między państwem a innymi wyznaniem i religiami.

Zawarty w monografii materiał opracowany został przy użyciu metody dogmatyczno-prawnej i historyczno-prawnej. Pierwszą z nich zastosowano w celu przedstawienia treści oraz interpretacji tekstów normatywnych, poczynając od ustaw konstytucyjnych przez umowy konkordatowe, umowy prawa wewnętrznego, ustawy, dekrety królewskie po dekrety i rozporządzenia władzy wykonawczej różnych szczebli. Natomiast drugą posłużono się w celu „spojrzenia” na regulacje prawne z perspektywy okoliczności towarzyszących formułowaniu i wprowadzaniu w życie analizowanego ustawodawstwa wyznaniowego. Ten rodzaj interpretacji odwołuje się między innymi do kontekstu społecznego, politycznego, ekonomicznego.

Przydatnym narzędziem w trakcie analizy wolności religijnej w Hiszpanii na tle przemian społeczno-politycznych okazały się stenogramy z obrad parlamentu, sprawozdania z komisji legislacyjnych czy teksty projektów aktów normatywnych. W studium tychże można odnaleźć odzwierciedlenie postaw poszczególnych deputowanych czy całych ugrupowań parlamentarnych – postaw, które znajdowały swoje odbicie najpierw w tekstach projektów, a następnie stanowionych aktów normatywnych. Zawarta w monografii analiza obrad parlamentarnych jest wynikiem studium autora nad tekstami debat publikowanymi w “Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República Española” (DSCCRE), “Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados” (DSCD), “Diario de Sesiones del Senado” (DSS) i “Boletín Oficial de las Cortes”(BOC)⁹. Tłuma-

nografii przedstawiony został jako wydarzenie wyznaczające koniec jednej epoki ustawodawstwa wyznaniowego i rozpoczynające epokę kolejną.

⁹ Teksty BOC, DSCD, DSS znaleźć można na stronach internetowych Kongresu (www.congreso.es z 23 sierpnia 2006 r.). W czasie opracowywania monografii autor korzystał ze zbiorów biblioteki Universidad de Navarra i Universidad Pontificia de Comillas.

Zamieszczone w monografii teksty normatywne zaczerpnięte zostały z “Gaceta de Madrid” i “Boletín Oficial del Estado”. “Gaceta de Madrid” (pod tą nazwą) istnieje od 1697 r. Jako organ promulgacyjny funkcjonuje od 1836 r. W 1936 r. tytuł dziennika zmieniono na “Boletín Oficial

czenia z hiszpańskiego na język polski – jeśli nie zaznaczono inaczej – są tłumaczeniami własnymi autora monografii.

Wagę analizowanego w niniejszej pracy tematu podkreśla fakt, że opracowania zagadnień związanych z wolnością religijną podejmowali się znakomici specjaliści z zakresu prawa wyznaniowego i kanonicznego, tacy jak Carlos Corral Salvador¹⁰, Rafael Navarro Vals¹¹, Pedro Juan Viladrich¹². Spośród opublikowanych dotąd monografii jednak tylko niewielka liczba opracowań ujmuje temat z perspektywy prawnohistorycznej.

Autorzy, którzy podjęli się wspomnianego zadania, ograniczyli zakres analizy do tekstów konstytucyjnych¹³, konkordatowych¹⁴, do konkretnego zagadnienia z zakresu wolności religijnej¹⁵ lub do ściśle określonych, wąskich nierzadko ram czasowych¹⁶. Istnieją monografie, w których analiza prawnohistoryczna ma charakter wstępu do rozważań na temat aktualnie obowiązujących uregulowań¹⁷, oraz opracowania podręcznikowe z zakresu prawa wyznaniowego, w których prawnohistoryczne studium zagadnienia wolności religijnej stanowi część omawianego w podręczniku materiału¹⁸. We współczesnej literaturze przeważają opracowania szczegółowych zagadnień obowiązującego ustawodawstwa wyznaniowego¹⁹.

del Estado”. BOE do dziś pełni funkcję organu urzędowego. Rządowe strony internetowe boe.es umożliwiają dostęp do tekstów publikowanych w “Gaceta de Madrid” od 1867 r. i do całości BOE w formacie PDF. Tytuły aktów normatywnych zawarte w przypisach niniejszej monografii cytowane są zgodnie z tekstem oryginału. Jeśli takowych wspomniane akty nie mają, cytowane w przypisach tytuły zaczerpnięte zostały ze wspomnianej witryny internetowej boe.es, działającej pod patronatem Ministerio de la Presidencia (www.boe.es/g/es z 21 lipca 2006 r.).

¹⁰ C. CORRAL SALVADOR: *Valoración actual de la Ley Orgánica de libertad religiosa (7/1980, de 5 de julio) en sí misma y en su aplicación*. “Estudios Eclesiásticos” 1991, vol. 66, s. 219–245.

¹¹ R. NAVARRO VALS, J. MARTÍNEZ TORRÓN: *Las objeciones de conciencia en el Derecho español y comparado*. Madrid 1997.

¹² P.J. VILADRICH: *Ateísmo y libertad religiosa en la Constitución española de 1978*. “Revista de Derecho Público” 1983, vol. 90, s. 65–121.

¹³ J. MARTÍNEZ DE PISÓN CAVERO: *Constitución y libertad religiosa en España*. Madrid 2000.

¹⁴ P.C. PARDO PRIETO: *Libertad de conciencia y sistema concordatario histórico español*. Salamanca 2004. W najnowszej monografii Marí Blanco przedstawiona jest analiza wolności religijnej w tekstach umów konkordatowych z lat 1976 i 1979 oraz umów z wyznaniemii mniejszościowymi z 1992 r. M. BLANCO: *Libertad religiosa, laicidad y cooperación en el derecho eclesialístico. Perspectiva actual del Derecho pacticio español*. Granada 2008.

¹⁵ A. LÓPEZ-SIDRO LÓPEZ: *El control estatal de las entidades religiosas a través de los registros. Estudio histórico-jurídico*. Jaén 2003.

¹⁶ F. DE MEER LECHA-MARZO: *La Constitución de la II República. Autonomías, propiedad, Iglesia, enseñanza*. Pamplona 1978; R. GARCÍA GARCÍA: *Constitucionalismo español y legislación sobre el factor religioso durante la primera mitad del siglo XIX (1808–1845)*. Valencia 2000.

¹⁷ A. BARRERO ORTEGA: *La libertad religiosa en España*. Madrid 2006; J. LARENA BELDARRAIN: *La Libertad religiosa y su protección en el Derecho español*. Madrid 2002.

¹⁸ A. MARTÍNEZ BLANCO: *Derecho eclesialístico del Estado*. Vol. 1. Madrid 1994, s. 239–308.

¹⁹ P. LORENZO VÁZQUEZ: *Libertad religiosa y enseñanza en la Constitución*. Madrid 2001; R.M. SATORRAS FIORETTI: *El derecho a la asistencia religiosa en los tanatorios*. Barcelona 2004;

Niniejsza praca jest pierwszą polskojęzyczną monografią poświęconą analizie tematu wolności religijnej w Hiszpanii w latach 1931–1992. Skłoniło to jej autora do szerszej analizy historycznego kontekstu stanowionych aktów normatywnych; kontekstu zasadniczo nieznanego polskiemu czytelnikowi. Wspomniana analiza pozwoliła uwypuklić znaczenie rzeczywistości społeczno-politycznej, w której powstawały teksty normatywne; rzeczywistości do pewnego stopnia kreującej konkretne regulacje prawne.

Także poza kręgiem literatury polskojęzycznej monografia ta stanowi pewnego rodzaju *novum*. Jak już bowiem wspomniano, nawet wśród monografii hiszpańskojęzycznych o charakterze prawnohistorycznym brak do tej pory opracowania zawierającego analizę wolności religijnej w Hiszpanii kolejno w okresie II Republiki, w systemie autorytarnym gen. Franco oraz we współczesnej monarchii konstytucyjnej; monografii, która nie ograniczałaby się do analizy tekstów konstytucyjnych, konkordatowych czy do jakiegoś wąskiego zagadnienia z zakresu wolności religijnej²⁰. Tymczasem taki właśnie zakres czasowy umożliwia dokonanie analizy wolności religijnej

M. GONZÁLEZ: *Los ministros de culto en el ordenamiento jurídico español*. Madrid 2003; C. ESTEBAN GARCÉS: *Enseñanza de la religión y Ley de Calidad*. Madrid 2003; Á. SEGLERS GÓMEZ-QUINTERO: *Prisiones y libertad religiosa: análisis del nuevo régimen jurídico (estatal y autonómico) de la libertad religiosa*. Pamplona 2007; M. MORENO ANTÓN: *Multiculturalidad y libertad religiosa del menor de edad*. Madrid 2007.

²⁰ Monografia taka nie została jeszcze napisana także w języku niemieckim, angielskim. G. Suárez, podobnie jak autor niniejszej monografii, analizuje temat wolności religijnej z perspektywy historycznej, ale tylko w okresie II Republiki i w latach frankizmu. Zob. G. SUÁREZ PERTIERRA: *Libertad religiosa y confesionalidad en el ordenamiento jurídico español*. Vitoria 1978. Podobnie L. Novoa nie analizuje zagadnień związanych ze współczesnym okresem monarchii konstytucyjnej. Zob. L. NOVOA: *Religionsfreiheit in Spanien: Geschichte – Problematik – Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main 1978. I.C. Ibán z kolei, skupiając się przede wszystkim na okresie transformacji politycznej, marginalnie traktuje okres II Republiki i nie podejmuje tematu umów między państwem a wyznaniem i religiami niekatolickimi z 1992 r. Nie omawia ponadto zagadnienia wolności religijnej z perspektywy trzech następujących po sobie epok, ale ujmuje je przez pryzmat takich zagadnień, jak: małżeństwo, rozwód, rodzina, aborcja, mniejszości religijne, sytuacja ekonomiczna, nauczanie. Zob. I.C. IBÁN: *Factor religioso y sociedad civil en España. El camino hacia la libertad religiosa*. Jerez 1985.

Wśród książkowych publikacji prawnohistorycznych wspomnieć należy cytowane już prace José Martíneza de Pisón Cavelo oraz Ricarda Garcíi Garcíi. W obu ich autorzy poświęcają wiele uwagi analizie kontekstu społeczno-politycznego. Martínez de Pisón ograniczył jednak zakres analizy zasadniczo do tekstów rangi konstytucyjnej. Z kolei Ricardo García zamknął zakres swojego studium w ramach czasowych 1808–1845.

W roku oddania niniejszej monografii do druku, w Hiszpanii, w serii Cuadernos y Debates, wydawanej przez Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, ukazała się monografia R. DE CARLI: *El derecho a la libertad religiosa en la transición democrática de España (1963–1978)*. Madrid 2009. Przedmiotem swoich rozważań autorka czyni postawy poszczególnych osób, ugrupowań politycznych, Kościoła katolickiego i jego przedstawicieli wobec wolności religijnej. Nie idzie jednak dalej, tj. nie analizuje aktów normatywnych regulujących wolność religijną w Hiszpanii w latach 1963–1978.

w perspektywie historycznej wystarczająco „pełnej” do zrozumienia zarówno aktualnie obowiązującego stanu prawnego, jak i wcześniejszych rozwiązań ustrojowych w omawianej materii. Pozwala dostrzec relację, jaka zachodzi pomiędzy zakresem gwarantowanej ustawowo wolności religijnej oraz możliwością skutecznego korzystania z powyższych gwarancji a poszczególnymi modelami ustrojowymi państwa, budowanymi na konkretnej wizji wspólnoty politycznej i narodowej. Wskazuje także, że inicjatywa wprowadzenia wolności religijnej nie zawsze pochodzić musi od prawodawcy państwowego.

W literaturze polskojęzycznej poruszane w niniejszej monografii zagadnienia omawiali między innymi: E. GÓRSKI: *O demokracji w Hiszpanii (1975–1995)*. Warszawa 1997; A. ŁABNO-JABŁOŃSKA: *Iberyjska droga do demokracji. Studium prawnokonstytucyjne*. Warszawa 1996; T. MOŁDAWA: *Podstawowe instytucje ustroju politycznego Hiszpanii (1936–1976)*. Warszawa 1978. Wspomniane prace skupiają się na zagadnieniach, które w niniejszej monografii stanowią społeczno-polityczno-prawne tło zasadniczego przedmiotu analizy.

Indeks nazw osobowych

- ACEBAL LUJÁN Juan Luis 354, 434
ALBA Víctor 64, 434
ALBORNOZ Álvaro 111
ALCALÁ-ZAMORA Niceto 71–74, 77, 78,
87, 99, 108, 111, 133, 434
ALDANONDO Isabel 345, 382, 434
ALEXANDER VI (papież) 48
ALFONS XI (król Kastylii i Leonu) 48
ALFONS XII (król Hiszpanii) 55
ALFONS XIII (król Hiszpanii) 71, 72,
74, 164
ALONSO BAQUER Miguel 153, 434
ALVAREZ BOLADO Alfonso 155, 434
ÁLVAREZ CORTINA Andrés-Corsino 385,
435
ÁLVAREZ DE MIRANDA Fernando 312
ÁLVAREZ ESPINOSA Daniel 243, 435
ÁLVAREZ RODRÍGUEZ Basilio 89
ALZAGA VILLAAMIL, Oscar 307, 308,
310, 336, 435
AMADEUSZ I (król Hiszpanii) 55, 57
AMORÓS AZPILICUETA José Javier 52,
185, 299–301, 304, 305, 308, 309,
435
ANDRÉS-GALLEGO José 56, 148, 243,
245, 435
ANTONIUTTI Hildebrand 149
AÑOVEROS Antonio 249
ARBELOA Víctor Manuel 78, 114, 155,
435
AREILZA José María de 293
ARGAYA GOICOECHEA Jacinto 249
ARIAS NAVARRO Carlos 292–294
ARRARÁS IRIBARREN Joaquín 76, 111,
135, 435
ARZA ARTEGA Antonio 229, 435
ATTARD Emilio 308
AUDET PUNCERNAU Y BANDRÉS Rosendo
313, 314
AZAÑA Manuel 95, 96, 98, 99, 106,
109, 110, 128, 129, 133–135
AZNAR José María 15, 377
AZPIAZU Iñaki de 149, 435
BAKUNIN Michaił 62
BANDRÉS MOLET Juan María 314–316
BARBERINI Giovanni 187, 435
BARNÉS SALINAS Domingo 83
BARÓN CRESPO Enrique 307, 309, 311
BARRERA COSTA Heribert 306, 307, 309,
310
BARRERO ORTEGA Abraham 19, 27, 28,
321, 322, 342, 343, 345, 365, 370,
376, 377, 404, 435
BASTERRA MONTSERRAT Daniel 52, 332,
338, 340, 346, 352, 353, 435

- BĄCZKOWICZ Franciszek 197, 435
 BEN-AMÍ Shlomó 75, 435
 BENEYTO PÉREZ Juan 25, 435
 BLANCO María 19, 241, 259, 260, 270, 355, 435
 BLÁZQUEZ Feliciano 145, 435
 BLÁZQUEZ BURGO Mariano 127, 128, 169, 387, 441
 BOLLOTEN Burnett 135, 435
 BORBÓN Carlos María Isidro de 43
 BORBÓN Luis de (abp Toledo) 42

 CABANELLAS Guillermo 145, 436
 CABANELLAS FERRER Miguel 145
 CABREROS DE ANTA Marcelino 218, 436
 CALATRAVA José María 46
 CALLAHAN William James 41, 42, 46, 86, 110, 142, 147, 159–161, 207, 244, 245, 247, 300, 302, 436
 CALVO-ÁLVAREZ Joaquín 326, 337, 436
 CAMPOS GILES José 76, 436
 CANALEJAS José 188
 CÁNOVAS DEL CASTILLO Antonio 59, 227
 CAÑAMARES ARRIBAS Santiago 16, 436
 CÁRCEL ORTÍ Vicente 16, 55, 61, 63, 65, 75, 99, 110, 113, 128, 131–134, 142–146, 149, 157, 248, 436
 CARLI Romina de 20, 436
 CARO BAROJA Julio 60, 436
 CARRANZA Bartolomé de 28
 CARRASCO FORMIGUERA Manuel 149
 CARRERO BLANCO Luis 153, 239
 CARRILLO Alfonso (abp Toledo) 30
 CARRILLO Santiago 296, 302, 310
 CARRO MARTÍNEZ Antonio 56, 436
 CASALAS PARRAL Emilio 314, 330
 CASAROLI Agostuín 355
 CASTELLANO Pablo 299
 CASTELLS ARTECHE José Manuel 78, 213, 436
 CASTIELLA Fernando María de 207, 208, 259, 355
 CASTILLEJO Y DUARTE José 61, 436
 CASTILLO Michel del 152, 436
 CASTRO JOVER Adoración 404, 436

 CELA Y TRULOCK Camilo José 316, 317
 CERVANTES Miguel 29
 CHRYSSTUS 29
 CIÁURRIZ María José 255, 320, 332, 333, 335, 346, 388, 398, 405, 436
 CIERVA Ricardo de la 25, 72, 143, 302, 436, 442
 CIRARDA José María 249
 CISNEROS Francisco 30
 CISNEROS LABORA Gabriel 298, 310
 COMBALÍA Zoila 170, 324, 337, 437
 COMÍN Alfonso 302, 437
 COMPANYS Lluís 132
 CONTRERAS MAZARÍO José María 351, 437
 CORNIDE Luis 96
 CORRAL SALVADOR Carlos 19, 323, 346, 382, 437, 439
 CRUZ Rafael 64, 437
 CUADRA Bonifacio de la 299, 438

 DATO Eduardo 63
 DESCOLA Jean 24, 437
 DÍAZ MOZAZ José María 60, 437
 DÍEZ José Emilio 148, 437
 DOMÉNECH Rigoberto 147
 DOMINGO Marcelino 83, 111, 135, 437
 DOMÍNGUEZ ORTIZ Antonio 23, 447
 DOMÍNGUEZ SERRANO Francisco 55
 DONEZAR Javier María 152, 438

 ECHEVERRÍA Lamberto de 325, 359, 360, 437
 EIJO Y GARAY Leopoldo 148, 161
 ENRIQUE Y TARANCÓN Vicente 246, 247, 300–302, 305
 ERAZM Z ROTTERDAMU 30
 ESCRIVA-IVARS Javier 223, 437
 ESPÍN CANOVAS Diego 219, 437
 ESTEBAN GARCÉS Carlos 20, 437
 ESTRUCH Juan 162

 FANELLI Giuseppe 62
 FARIAS GARCÍA Pedro 298, 438
 FERDYNAND V ARAGOŃSKI 25, 27, 30, 31, 148, 151, 154

- FERDYNAND VII (król Hiszpanii) 39–41, 43, 46
FERNÁNDEZ ARRUTY José Ángel 335, 438
FERNÁNDEZ-CUESTA Raimundo 206
FERNÁNDEZ ESPARTRO Baldomero 47
FERNÁNDEZ LÓPEZ María Fernanda 404, 444
FERNÁNDEZ MARTÍNEZ Juan Manuel 341, 437
FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ Tomás Ramón 343, 444
FERNÁNDEZ SEGADO Francisco 152, 254, 255, 293, 296, 297, 438
FERREIRO GALGUERA Juan 71, 74, 96, 111, 147, 438
FERRER ORTIZ, Javier 330, 349, 437, 447
FERROL Manuel 76, 438
FERRY Jules 83
FILIP II (król Hiszpanii) 29, 31, 155
FILIP V (król Hiszpanii) 33
FOGLIASSO Emilio 354, 438
FONTÁN PÉREZ Antonio 315
FORNÉS Juan 354–356, 358, 360, 364, 366, 438, 440
FRAGA IRIBARNE Manuel 239, 293, 297, 298, 307, 310, 311
FRANCISZEK I (król Francji) 31
FRANCO BAHAMONDE Francisco 16, 17, 20, 23, 132, 134, 145, 148–150, 152, 153, 155, 158, 159, 164, 166, 173, 176, 181, 183, 190–192, 206, 207, 212, 227, 241, 249, 254, 260, 291–293, 325, 330, 344, 355, 356
FUENMAYOR CHAMPÍN Amadeo de 184, 187, 220, 230, 254, 438

GALLEGO-DÍAZ Soledad 299, 438
GARCÍA CUADRADO Antonio 318, 438
GARCÍA DE ENTERRÍA Eduardo 336, 438
GARCÍA ESCUDERO José María 24, 438
GARCÍA GARCÍA Ricardo 19, 20, 37, 39, 42, 48, 50, 52, 54, 351, 438
GARCÍA NIETO María Carmen 152, 438
GARCÍA PARDO David 349, 376, 438

GARCÍA PROUS Concepción 76, 77, 98, 115, 438
GARCÍA SAN MIGUEL Luis 292, 438
GARCÍA VILLOSLADA Ricardo 61, 99, 142, 242, 436, 443, 445
GARCIMARTÍN Carmen 213, 241, 438
GARRIDO FALLA Fernando 322, 437
GARRIGUES Antonio 259, 355
GIL ROBLES José María 97, 128, 129, 133, 134
GÍMENEZ Y MARTÍNEZ DE CARVAJAL José 323, 324, 354, 438, 439
GODED Manuel 134
GOLA Barbara 62, 439
GOMÁ Y TOMÁS Isidro 78, 124, 134, 147, 149, 150, 157–160, 173
GÓMEZ GARCÍA CAMINERO Juan 76
GONZÁLEZ Felipe 377
GONZÁLEZ Marcos 20, 439
GONZÁLEZ-ARES José Agustín 181, 285, 439
GONZÁLEZ ARMENDIA José Ramón 48, 227, 439
GONZÁLEZ DE CARDEDAL Olegario 242, 439
GONZÁLEZ DEL VALLE José María 333, 336, 338, 405, 439
GONZÁLEZ MARTÍN Marcelo 248
GONZÁLEZ RIVAS Juan José 128, 387, 441
GONZÁLEZ VALLEJA Pedro 42
GOTI ORDEÑANA Juan 324, 328, 439
GÓRSKI Eugeniusz 21, 294, 439
GRANDOS Anastasio 134, 439
GROTT Bogusław 171, 440
GUALLAR POZA Santiago 96, 97
GUERRA I FONTANA Rodolf 309, 311

HADRIAN VI (papież) 31
HEMPEREK Piotr 172, 439
HERA Alberto de la 354, 358, 439
HERMET Guy 145, 242, 439
HERRERO DE PADURA Mercedes 306, 437
HERRERO Y RODRÍGUEZ DE MIÑÓN Miguel 298, 303, 304, 312
HUGUES Emmet John 166, 439

- IBÁN Iván Carlos 20, 26, 30, 47, 54,
 170, 262, 272, 274, 276, 283, 293,
 294, 300, 329, 335, 341, 355, 356,
 363, 371, 387, 439, 440, 442, 443
 IBÁÑEZ MARTÍN José 206
 IGLESIAS Pablo 64
 INFUESTA Jesús 301, 305, 324, 439
 INGUANZO Y RIVERO Pedro 39
 IRIBARREN Jesús 74, 149, 150, 165, 241,
 301, 421, 422, 440
 IRUJO Manuel de 143, 144, 149
 IRURITA Manuel 74
 ITURRALDE Juan de 148, 440
 IZABELA KASTYLIJSKA 25, 27, 30, 31,
 148, 151, 154
 IZABELA II HISZPAŃSKA 43, 55

 JACKSON Gabriel 86, 440
 JAKUB (apostoł) 25, 155
 JAN I (papież) 48
 JAN XXIII (papież) 259
 JAWORSKI Stanisław 250, 446
 JIMENEZ ASENSIO Rafael 53, 108,
 297–299, 317, 440
 JIMÉNEZ DE ASÚA Luis 87, 89, 95, 98,
 440
 JOVER José María 26, 99, 129, 132,
 141, 292, 295, 447
 JÓZEF I BONAPARTE 35, 41, 44
 JUÁN CARLOS I 318, 332, 355
 JUÁN DE BORBÓN (syn Alfonsa XIII) 164

 KAMEN, Henry 27
 KAROL III HABSBUURG (król Hiszpanii)
 33, 34
 KAROL IV BURBON (król Hiszpanii) 35
 KAROL V HABSBUURG (cesarz, jako król
 Hiszpanii – Karol I) 29, 31, 48, 155
 KATARZYNA ZE SIENY 30
 KAUTE Wojciech 171, 440
 KIENIEWICZ Jan 15, 144, 440
 KLEMENS VII (papież) 28, 31
 KNYSZ-RUDZKA Danuta 152, 436
 KOLUMB Krzysztof 25
 KOMARNICKI Igor 340, 440
 KOMARNICKI Mieczysław 340, 440

 KRAWCZYK, Ludwik 250, 446
 KRUKOWSKI Józef 170, 172, 184, 252,
 439, 440

 LANGE Oskar 164
 LANNON Frances 248, 440
 LARENA BELDARRAIN Javier 19, 338, 440
 LARGO CABALLERO Francisco 64, 141
 LATORRE Ángel 16, 440
 LAVROFF Dimitri Georges 296, 440
 LEIZAOLA Jesús María 96
 LEON XIII (papież) 170–172, 187, 214,
 421
 LEOVIGILD (król Wizygotów) 24
 LERROUX Alejandro 63, 73, 74, 77, 98,
 99, 129, 133, 440
 LINEHAN Peter 24, 440
 LLAMAZARES FERNÁNDEZ Dionisio 50, 83,
 209, 300, 349, 440, 442
 LLERA Luis de 148, 435
 LLOPIS Rodolfo 83–85, 135, 440
 LOMBARDÍA Pedro 213, 354, 356, 440
 LÓPEZ Alfredo 355
 LÓPEZ ALARCÓN Mariano 326, 440
 LÓPEZ BRAVO Gregorio 355
 LÓPEZ CASTILLO Antonio 320, 325, 440
 LÓPEZ DE PRADO Joaquín 278, 441
 LÓPEZ DEL CASTILLO Luis 42
 LÓPEZ LOZANO Carlos 127, 128, 169,
 387, 441
 LÓPEZ OCHOA Eduardo 132
 LÓPEZ RODÓ Laureano 181, 304, 355,
 441
 LÓPEZ RODRÍGUEZ Manuel 127, 162, 163,
 169, 441
 LÓPEZ-SIDRO LÓPEZ Ángel 19, 80, 95,
 102, 106, 116, 122, 125, 192, 195,
 213, 441
 LORENZO, Anselmo 62, 441
 LORENZO VÁZQUEZ Paloma 19, 441
 LUDWIK XIV (król Francji) 33
 LUTER Marcin 31, 32

 ŁABNO-JABŁOŃSKA Anna 21, 340, 341,
 441
 ŁUNACZARSKI Anatolij 83

- MACHCEWICZ Paweł 27, 55, 59, 108, 129, 134, 144, 161, 297, 298, 442
MACIÁ Y LLUSÁ Francisco 76
MADARIAGA Salvador de 61, 132, 441
MAHOMET 27
MALDONADO José 188, 189, 441
MANTECÓN SANCHO Joaquín 253, 318, 387, 391–397, 399–401, 404, 405, 441, 442
MANZANARES Julio 215, 241, 361, 441
MARIA KRZYSTYNA BURBON 41, 43
MARIA TERESA HISZPAŃSKA 33
MARKS Karol 62
MARQUINA BARRIO Antonio 160, 355, 441
MARTÍ GILABERT Francisco 76, 77, 85, 108, 111, 113, 118, 124, 134, 135, 441
MARTÍN José Luis 164, 244, 295, 297, 441
MARTÍN-ARTAJO ÁLVAREZ Alberto 164, 165, 206, 208
MARTÍN DE ANTONIO Juan Luis 98
MARTÍN DESCALZO José Luis 173, 316, 447
MARTÍN MARTINEZ Isidoro 155, 186, 191, 260, 441, 442
MARTÍN RETORTILLO Lorenzo 170, 264, 442
MARTÍN SÁNCHEZ Carlos Isidoro 214, 442
MARTÍN TOVAL Eduardo 307, 311
MARTÍNEZ BLANCO Antonio 19, 324, 401, 442
MARTÍNEZ-CAMPOS Arsenio 55
MARTÍNEZ DE LA ROSA Francisco 46
MARTÍNEZ DE PISÓN CAVERO José 19, 20, 37, 56, 258, 268, 292, 293, 299, 300, 302, 304, 306, 308, 310, 313, 317, 442
MARTÍNEZ SHAW Carlos 164, 244, 295, 297, 441
MARTÍNEZ TORRÓN Javier 353, 387, 442, 443
MAURA Antonio 63, 78
MAURA Miguel 71, 72, 75, 76, 98, 442
MEDIN Félix 51, 54, 447
MEER LECHA-MARZO Fernando de 19, 73, 74, 78–80, 85–87, 92, 93, 96–98, 107, 442
MENDEZ Luis 51, 54, 447
MENDIZÁBAL Juan Álvarez 46
MERIDA María 304, 442
MERINO MERCHÁN José Fernando 86, 442
MEZGLEWSKI Artur 171, 442
MIAJA MENANT José 145
MIŁKOWSKI Tadeusz 27, 55, 59, 108, 129, 134, 144, 161, 297, 298, 442
MIRET MAGDALENA Enrique 145, 442
MISZTAŁ Henryk 171, 172, 439, 442
MOLA Y VIDAL Emilio 134, 145, 147
MOLANO Eduardo 324, 329, 442
MOLERO PINTADO Antonio 83, 88, 111, 442
MOLINA Ángel Luis 25, 442
MOLINA Antonio 385, 433
MOŁDAWA Tadeusz 21, 152, 183, 256, 295, 317, 442
MON Alejandro 50
MONTANYOLA Ramón 150, 443
MONTERO Julio 183, 424, 424
MONTERO MORENO Antonio 142, 143, 148, 443
MONTERO RÍOS Eugenio 57
MONTERO Y GUTIERREZ Eloy 209, 220, 221, 443
MORÁN Gregorio 292, 443
MORENO ANTÓN María 20, 443
MORET Segismundo 63
MOTILLA DE LA CALLE Agustín 26, 30, 47, 54, 218, 328, 329, 335, 341, 342, 344, 352, 356, 371, 383, 387, 439, 443
MOTYKA Krzysztof 320, 338, 443
MUERZA ESPARZA Julio 360, 433
MUÑOZ PABLOS Tomás 147
MUÑOZ ALONSO Adolfo 154, 443
MUÑOZ-TORRERO Diego 39
MÚGICA Mateo 78, 149, 150
NAPOLEÓN BONAPARTE 35, 40, 44, 155

- NAVARRO VALS Rafael 19, 443
 NEGRIN Juán 143, 144
 NOVOA Laurentino 20, 443

 O'CALLAGHAN MUÑOZ Xavier 339, 443
 ODRIOZOLA Francisco 210, 211
 OLAECHEA Marcelino 147, 148
 OLLERO TASSARA Andrés 320, 326, 443
 OLMOS Elena 385, 433
 OLÓZAGA Salustiano 52
 OREJA AGUIRRE Marcelino 358
 OREJA ELÓSEGUI Marcelino 97
 ORTEGA Joaquín Luis 160, 217, 242, 249, 443
 ORTEGA Y GASSET José 29, 72, 443
 OSSORIO Y GALLARDO, Ángel 88
 OTTAVIANI Alfredo 207

 PACELLI Eugenio (kardynał, późniejszy papież Pius XII) 73, 130
 PALACIO ATARD Vicente 63, 443
 PALACIOS BAÑUELOS Luis 35, 129, 132, 240, 254, 443
 PARDO PRIETO Paulino César 16, 19, 34, 99, 146, 203, 215, 232, 443
 PAWEŁ VI (papież) 247, 355
 PAYNE Stanley G. 15, 25, 26, 28, 31, 32, 34, 41–44, 55, 134, 164, 242, 244, 247–249, 443
 PAZOS Antón 148, 243, 245, 435
 PECES-BARBA Gregorio 298, 303–305, 308, 311, 329, 333, 443
 PELAYO Daniel 329, 444
 PEREZ DE AYALA Ramón 72
 PÉREZ-DÍAZ Víctor 244, 293, 444
 PÉREZ-LLANTADA Jaime 262, 263, 268, 269, 274, 284, 285, 343, 444
 PÉREZ LLORCA José Pedro 298, 303
 PÉREZ SERRANO Nicolás 87, 444
 PERLADO Pedro Antonio 56, 444
 PETSCHEN Santiago 156, 444
 PI Y MARGALL Francisco 59, 63
 PIETRZAK Michał 172, 444
 PILDAIN Víctor 97
 PIÑERO José María 380, 444
 PIÑOL Joseph M. 160, 444

 PITA DA VEIGA Y SANZ Gabriel 297
 PITA ROMERO Leandro 130, 131
 PIUS IX (papież) 169, 200, 216
 PIUS X (papież) 172
 PIUS XI (papież) 78, 124, 134, 147, 158, 178, 215, 235, 421
 PIUS XII 158, 172, 207, 215, 235
 PIZARRO Luis Antonio 52
 PLA Y DANIEL Enrique 147, 160, 161, 164–166
 PORRAS RAMÍREZ José María 16, 324, 326, 347, 350, 353, 444
 PORTERO SÁNCHEZ Luis 264, 444
 PRADA José María 362, 367, 444
 PRESAS BARROSA Concepción 382, 444
 PRIETO Indalecio 109
 PRIETO Vicente 17, 444
 PRIETO SANCHÍS Luis 26, 30, 47, 54, 327, 335, 341, 356, 371, 387, 439
 PRIETO Y TUERO Indalecio 127
 PRIMO DE RIVERA José Antonio 151, 234, 444
 PRIMO DE RIVERA Miguel 63, 64, 71, 77

 QUIROGA Casares 82

 RAGUER Hilari 148, 444
 RAMOS Enrique 94
 RAMOS FERNÁNDEZ-TORRECILLA Francisco 314
 RAMOS OLIVEIRA Antonio 132
 REDONDO Gonzalo 78, 146, 147, 155, 158, 160, 173, 444
 REGATILLO Eduardo 180, 187–189, 193, 197, 200, 203, 209–211, 215, 218, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 444
 REGLÁ Juan 26, 99, 129, 132, 141, 292, 295, 447
 REKKARED I (król Wizygotów) 24
 REVUELTA GONZÁLEZ Manuel 60, 444
 RÍOS Fernando de los 73, 81, 87, 92–94, 100, 111, 113
 ROCA María José 345
 ROCA I JUNYENT Miguel 298, 304
 RODRÍGUEZ PIÑERO Miguel 404, 444
 ROJO LLUCH Vicente 145

- RUÍZ-GIMÉNEZ CORTÉS Joaquín 166, 206, 207, 244
RUÍZ RICO Juan José 208, 241, 246, 445
RUPÉREZ Javier 162, 259, 278, 445
RYGUŁA Piotr 26, 36, 44, 53, 64, 445
RYSZKA Franciszek 62, 439
- SALA ARQUER José Manuel 264, 267, 270–272, 281, 445
SALAS LARRAZÁBAL Ramón 144
SAMPER Ricardo 90
SÁNCHEZ José Mariano 143, 445
SANCHEZ AGESTA Luis 171, 181, 324, 354, 445
SÁNCHEZ MOTOS Enrique 16, 445
SANJURJO SACANELLA José 72, 110, 134, 145
SANTOALALLA LÓPEZ Fernando 354, 445
SANTOS José Luis 223, 379, 445
SANTOS Julia 24, 445
SANZ DE DIEGO Rafael María 62, 445
SANZ MORENO Fernando 306, 437
SATORRAS FIORETTI Rosa María 19, 51, 313, 319, 324, 327, 445
SECO Carlos 26, 99, 129, 132, 141, 292, 295, 447
SEGLERS GÓMEZ-QUINTERO Alex 16, 20, 348, 445
SEGURA Y SUÁREZ Pedro 74, 75, 78, 156, 158, 159, 169
SENTÍS Carlos 299
SERRANO ALBERCA José Manuel 354, 445
SERRANO SUÑER Ramón 152, 157–159, 161, 173, 234, 446
SIMON SEGURA Francisco 48, 446
SKIBIŃSKI Paweł 151, 152, 446
SOBAŃSKI Remigiusz 214, 446
SOLDEVILLA Y ROMERO Juan 63
SOLÉ TURA Jordi 298, 304, 308, 323
SOTO DE GANGOITI Juan 123, 446
SOUTO PAZ José Antonio 321, 327, 334, 349, 388, 446
STANISZ Piotr 171, 442
SUÁREZ FERNÁNDEZ Luis 158, 159, 169, 446
- SUÁREZ GONZÁLEZ Adolfo 293, 294, 296–298, 306
SUÁREZ PERTIERRA Gustavo 20, 272, 446
SYKSTUS IV (papież) 27, 199
SZUKALSKI Wojciech 171, 172, 446
- TAMAMES GÓMEZ Ramón 306
TARDINI Domenico 208
TEDESCHINI Federico 73, 74, 115
TOMÁS Y VALIENTE Francisco 29, 37, 39, 47–49, 107, 447
TORRES BARBERÁ Humberto 89, 100
TORRES DEL MORAL Antonio 86, 254, 255, 285, 447
TUÑÓN DE LARA Manuel 23, 447
TUSELL Javier 16, 164, 165, 206–208, 244, 295, 297, 441, 447
- UBIETO Antonio 26, 99, 129, 132, 141, 292, 295, 447
ULLMAN Joan Connolly 61, 447
- VALDEÓN BARUQUE Julio 23, 447
VALERO HEREDIA Ana 16, 447
VALPUESTA Eduardo María 339, 349, 402, 447
VARGAS-ZÚÑIGA Enrique de 79, 447
VASCONCELOS CALDERÓN José 83
VÁZQUEZ Jesús María 51, 54, 243, 447
VÁZQUEZ José María 74, 447
VÁZQUEZ GARCÍA-PEÑUELA José María 195, 330, 361–363, 447
VÁZQUEZ IRUZUBIERA Carlos 360, 393, 433
VIDAL GALLARDO Mercedes 226, 447
VIDAL I BARRAQUER Francesc 74–76, 78, 110, 150, 158, 159, 447
VIDARTE Juan Simeón 109, 447
VILADRICH Pedro Juan 19, 330, 349, 447
VILAR Juan Bautista 16, 447
VILLOT Jean-Marie 247
- WARCHAŁOWSKI Krzysztof 374, 380, 448

XIRINACHS I DAMIANS Luis María 314,
315

YLLÁN CALDERÓN Esperanza 239, 248,
448

YUSTE GRIJALVA Francisco Javier 315

ZABALZABAS Ignacio 87, 448

ZAFRA VALVERDE José 147, 152, 153,
186, 448

ZAPATERO Virgilio 89, 448

ZULUETA Luis de 78, 89

Piotr Rygula

La libertad religiosa en España
en el contexto de la transformación sociopolítica
en los años 1931–1992

S u m a r i o

En algunos periodos de la Edad Media la Península Ibérica gozaba de la tolerancia que hizo posible la convivencia entre las personas que profesaban catolicismo, judaísmo e islam. No obstante – tanto por las circunstancias de carácter interno como frente a las corrientes de fuera – ya en el medievo y luego en la edad moderna en España se consolidó la idea de estrecha relación entre lo “español” y lo “católico”. Esta idea de la unidad del plano político, social y religioso se materializó en las primeras constituciones: el estatuto de Bayona (1808) y la progresista constitución de Cádiz (1812). La confesionalidad del Estado asumida por las Cortes de Cadiz marcó para el futuro no solamente la legislación de la monarquía tradicional sino también la liberal. La idea de la libertad religiosa en su dimensión individual y colectiva como también la de la separación entre el poder político y la o las Iglesias fueron desconocidas por las constituciones de 1837, 1845 y 1876. El cambio radical frente a esta tradición llevaron la constitución de 1869 y el proyecto de la ley fundamental republicana de 1873. La primera de ellas, al evitar cualquier declaración respecto al carácter confesional o laico de Estado, implantaba la tolerancia efectiva a favor de los cultos no católicos. Al mismo tiempo, considerando a la Iglesia católica como una comunidad religiosa mayoritaria con el papel especial en la historia del Estado y la nación españolas, garantizaba a ella un trato privilegiado. No sucedió lo mismo con el proyecto constitucional de 1873. En el se incluyeron varios preceptos que menospreciaban la dimensión colectiva del fenómeno religioso, y en consecuencia perjudicaban a los sujetos colectivos de la libertad religiosa (principalmente a la comunidad religiosa más numerosa, es decir a la Iglesia católica).

La monografía analiza la libertad religiosa en España en los años 1931–1992, abarcando en su estudio la legislación de las tres épocas: la de la II República, de España franquista y de la actual monarquía constitucional. La normativa de las dos primeras épocas mencionadas refleja la dualidad legislativa de las “dos Españas” en cuanto a la cuestión religiosa; dualidad presente en mucha parte de la historia del

Derecho español. La “primera España” construía su normativa en la idea de la unidad entre lo político, lo social y lo religioso. La “segunda” – rechazando la idea – declaraba la libertad religiosa del individuo, intentando, al mismo tiempo, limitar lo religioso de la dimensión social y política de la vida de los Españoles. La normativa de la actual monarquía constitucional se distingue por su intento de superar por primera vez en la historia la dualidad legislativa de las “dos Españas” en lo que se refiere a las relaciones Estado – Iglesia y a la libertad religiosa en su dimensión individual y colectiva.

Para el mejor conocimiento de las circunstancias sociopolíticas que acompañaban a la formación de las normativas republicana, franquista y la de monarquía constitucional, en cada parte del libro se analiza el contexto histórico de la época correspondiente. De ese modo se pone de relieve el papel de las circunstancias sociopolíticas, que determinaban – hasta cierto punto – el transcurso de los procesos legislativos y de la redacción final de los textos normativos establecidos.

La primera parte es un estudio del tema de la libertad religiosa en España en los siglos VI–XIX, en que se describe el contexto histórico de la cuestión examinada en el libro. En el marco de este estudio entra el análisis de tales temas como: el papel del catolicismo en el proceso de nacimiento de la monarquía y de la nación españolas, las relaciones Iglesia – Estado hasta la caída de la monarquía en el año 1931, la idea de las “dos Españas”, o el anticlericalismo del siglo XIX.

La parte segunda estudia la libertad religiosa en la II República. Analiza la legislación republicana que tiende a la partida radical de la confesionalidad del Estado y a la separación entre el Estado y la Iglesia. Describe el debate parlamentario sobre los proyectos de la ley fundamental en cuanto a la libertad religiosa, para luego pasar a la interpretación de los artículos 3 y 26–27 de la constitución, que declaraban y regulaban la libertad mencionada. Analiza también – entre otras – la Ley relativa a Confesiones y Congregaciones Religiosas, decreto declarando disuelta en el territorio español la Compañía de Jesús, o los actos que reformaban el sistema matrimonial.

Las partes tercera y cuarta contienen el estudio de la libertad religiosa en la España franquista. La tercera abarca el tema desde el comienzo de las operaciones militares en el año 1936 hasta el Concilio Vaticano II; la cuarta – desde el concilio hasta la muerte de gen. Franco en 1975. La enseñanza conciliar sobre la libertad religiosa expresada en la declaración *Dignitatis humanae* forzó al legislador estatal – al tener en cuenta el principio segundo de la Ley de principios del Movimiento Nacional de 1958 – a introducir importantes cambios en la normativa entonces vigente para armonizar el ordenamiento jurídico español con la doctrina católica. En atención a este papel significativo de la doctrina conciliar en la transformación de la normativa estatal, la monografía trata por separado la preconiliar y postconiliar legislación española reguladora de la libertad religiosa. En la parte tercera primero se estudia los actos normativos que derogaban la legislación republicana, luego – los actos, que – ya en la España franquista – regulaban los derechos y obligaciones de los católicos y no católicos, como también las relaciones Iglesia – Estado. La cuarta parte analiza los textos de la Ley orgánica del Estado y del Fuero de los Españoles, reformados bajo la influencia de la doctrina conciliar. Luego expone e interpreta la primera en España ley reguladora de la libertad religiosa – la de 1967.

La última, quinta parte es un estudio de la libertad religiosa en la actual monarquía constitucional. El examen de la realidad sociopolítica en la que se forman los actos normativos está completado por el estudio del debate parlamentario, que permite exponer todavía mejor el arraigo de los textos concretos de la constitución en las posturas representadas por los miembros de la asamblea constituyente. Además de las regulaciones de la ley fundamental de 1978 en la última parte se analiza también la ley orgánica de la libertad religiosa de 1980, los acuerdos concordatarios de 1976 y 1979, como también los acuerdos de 1992 firmados entre el Estado español y las confesiones minoritarias congregadas en la Federación de las Entidades Religiosas Evangélicas de España, la Federación de las Comunidades Israelitas de España y la Comisión Islámica de España.

El libro constituye el análisis y la comparación de las tres épocas cronológicamente sucesivas y al mismo tiempo tan distintas en lo referido a la normativa reguladora de la libertad religiosa. Permite conocer tres sistemas diferentes de las relaciones Iglesia – Estado como también tres – respectivos para cada de las épocas – modos de entender la libertad mencionada y encarnar este entendimiento en la práctica legislativa.

Piotr Rygula

**Religious Liberty in Spain
in the Context of Sociopolitical Transformation
in the Years 1931–1992**

S u m m a r y

During some periods of the Middle Ages, the Iberian Peninsula enjoyed a tolerance which made coexistence among people who professed Catholicism, Judaism and Islam possible. Nevertheless – due to many internal and external circumstances – first in the Medieval and then in the Modern Era, the idea of a close relationship between what was “Spanish” and what was “Catholic” was consolidated in Spain. This idea of unity of political, social and religious plans was materialized in the first constitutions: the Statute of Bayons (1808) and the progressive Constitution of Cadiz (1812). The confessional character of the State assumed by Cortes de Cadiz marked for the future, not only the legislation of the traditional, but also the liberal monarchy. The idea of religious liberty in its individual and collective dimension, as well as, the idea of separation between State and Church, were unknown in the constitutions of 1837, 1845, and 1876. The radical change from this tradition appeared in the constitution of 1869 and in the bill of the republican fundamental law of 1873. The first of these, avoiding any declaration with respect to the confessional or secular character of the State, implanted effective tolerance in favor of non-Catholic cults. At the same time, considering the Catholic Church as a majority religious community with a special role in the history of the Spanish State and nation, the Church was guaranteed privileged treatment. The same did not occur with the constitutional project of 1873. Many regulations were included which underestimated the collective dimension of the religious phenomenon and consequently were detrimental to the collective subjects of religious liberty (principally to the most numerous religious community, that was, the Catholic Church).

The monograph analyzes religious liberty in Spain in the years 1931–1992 covering in its study the legislation of the three periods: the Second Republic, franquist Spain, and the present constitutional monarchy. The norms of the first two periods mentioned above reflected two different ways to regulate the religious liberty and relations between State and Church – legislative duality of the “two Spains” (*dos*

Españas). The “first” of these built its norms around the idea of unity of the political, the social, and the religious dimensions. The “second” – giving up this idea – declared the religious liberty of the individual, intending at the same time, to limit what is religious from the social and political dimensions of the life of Spaniards. The norms of the present constitutional monarchy distinguish themselves by their intent to exceed, for the first time in the Spanish legal history, the legislative duality of the “two Spains” concerning the State – Church relations and religious liberty in its individual and collective dimension.

In order to better understand the sociopolitical circumstances that accompanied the formation of the republican, franquist and constitutional monarchy norms, in each part of the book, the historical context of the corresponding period is analyzed. In this way, the role of sociopolitical circumstances, which determined, up to a certain point, the course of the legislative processes and the final drafting of the established normative texts is highlighted.

The first part of the monograph describes the historical context of the theme of religious liberty in Spain (from the 6th to the 19th century). The framework of this study includes an analysis of topics such as: the role of Catholicism in the process of the birth of the monarchy and the Spanish nation, the State – Church relations up to the downfall of the monarchy in 1931, the idea of “two Spains”, and the anticlericalism of the 19th century.

The second part examines religious liberty in the Second Republic. It analyzes the republican legislation, which is characterized by a radical attitude toward the confessional character of the State and tends toward separation of Church and State. First, it describes parliamentary debate over the projects of constitutional regulations of religious liberty, and then it moves to the interpretation of the 3rd and 26th–27th articles of the constitution, which declared and regulated this liberty. It analyzes, among other things, the Law related to Confessions and Religious Congregations, the decree which declared the dissolution of the Society of Jesus in Spanish territory, and the acts which reformed the matrimonial system.

The third and fourth parts contain the study of religious liberty in franquist Spain. The third covers this theme from the beginning of military operations in 1936 until the Second Vatican Council; the fourth – from the Council up to the death of General Franco in 1975. The conciliar teaching concerning religious freedom expressed in the declaration *Dignitas humanae* – put in the context of the second principle of the Law of Principles of the National Movement of 1958 – forced the state legislator to introduce important changes into the Spanish legal system in order to harmonize it with Catholic doctrine. Keeping in mind this significant role of the conciliar doctrine in the transformation of state law, the monograph treats separately preconciliar and postconciliar Spanish legislation of religious liberty. The third part, first studies the normative acts which were abolishing republican legislation, and then those acts, which in franquist Spain, were regulating the rights and obligations of Catholics and non-Catholics, as well as, State – Church relations. The fourth part analyzes the texts of the Organic Law of the State and the Charter of Spaniards’ Rights (*Fuero de los Españoles*), which were reformed under the influence of the conciliar doctrine. Then, it interprets the first Spanish law of religious liberty (of 1967).

The last, fifth part, is a study of religious liberty in the current constitutional monarchy. The examination of sociopolitical reality in which normative acts were formed is completed by the study of the parliamentary debate. This permits, even in a better way, to show that specific texts of the constitution are rooted in positions represented by the members of the constitutional assembly. In the last part, besides an analysis of the regulations of the fundamental law of 1978, the organic law of religious liberty of 1980 is also analyzed, as well as, the agreements of the concordat of 1976 and 1979 and the agreements of 1992 signed between the Spanish State and minority confessions assembled in the Federation of Evangelical Religious Entities of Spain, the Federation of Israelite Communities of Spain and the Islamic Commission of Spain.

The book is composed of an analysis and comparison of the three chronologically successive and, at the same time, very different periods in what concerns regulative norms of religious liberty. It allows us to understand the three different systems of Church-State relations, as well as, three – respectively for each period – ways of understanding this liberty and the embodiment of this understanding in legislative practice.

Redaktor
MAŁGORZATA POGŁÓDEK

Projektant okładki
PAULINA TOMASZEWSKA-CIEPŁY

Fotografie na okładce
MAREK BOWNIK

Redaktor techniczny
BARBARA ARENHÖVEL

Korektor
WIESŁAWA PISKOR

Copyright © 2009 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1890-5

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 29,5. Ark. wyd. 40,0.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 68 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: D&D Sp. z o.o.
ul. Moniuszki 6, 44-100 Gliwice